

tülûğün ne olduğunu akıl veya vahiy yoluyla insanlara bildiren Allah, buna dayanarak onları yaptıkları işlerden sorumlu tutmuştur. Kulun sorumlu tutulabilmesi için ayrıca ihtiyarî fiillerini kendine has tam ve müstakil bir irade ve kudretle yapabilir durumda olması gerekir. İnsanın sorumlu olduğu hiçbir fiilini Allah yaratmadığı gibi, onun inkâra sapmasını, zalim ve kötü olmasını, isyan içinde bulunmasını da dilememiştir. Aksi takdirde onu mükellef tutup cezalandırmak, adl sıfatını ihlâl eden bir zulüm olur.

Mu'tezile'nin adl anlayışı, onların beş temel prensibi içinde tevhidden sonra yer almış ve diğer üç prensibi de ihtiva eder mahiyette görülmüştür. Çünkü kul için faydalı olan (bk. ASLAH) her şeyi akıl ve vahiy yoluyla ona bildirmek âdil olmanın gereklerindedir (bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtâ bi't-teklif*, s. 22). Böylece kelâm ilminin "nübüvvet" ve "sem'iyât" bahisleriyle birlikte "menzile beyne'l-menziyleteyn", "va'd ve va'id", "emir bi'l-ma'rûf nehîy ani'l-münker" prensipleri de adle, adl ise tevhid prensibine bağlanmaktadır.

Mu'tezile'nin adl prensibi İslâm literatüründe daha çok kaderin inkârı mânâsına alınmıştır. Mu'tezile âlimleri ilâhî adalet ve ferdî hürriyetle çelişir mahiyette buldukları *hidâyet**, *tevfik**, *hızlân**, *hatm** gibi kavramları kader anlayışlarıyla uzlaşacak şekilde tev'il etmişlerdir. Ayrıca adl prensibi, Mu'tezile ile diğer itikadî mezhep mensupları arasında münakaşa konusu olan *hüsün**, *kubuh**, *vücûb**, *şer**, *istitâat**, *teklif** gibi konularla da yakından ilgilidir. Mu'tezile âlimleri, Allah'ın adalet sahibi olduğunu sadece kendilerinin ispat ettiğini savunmuşlar ve bundan dolayı mezheplerine *ehlül'-adl*, *ashâbü'l-adl*, *adliyye* gibi adlar da vermişlerdir. Onlar kendilerini, "ilâhî adaletin doğru olarak anlaşılmasını sağlayanlar" anlamında *ensârü'l-adâleti'l-ilâhiyye* diye tanıtmışlardır.

Mu'tezile'nin adl anlayışı, kulun sorumluluğunu sağlam bir zemine oturtmakla birlikte, irade ve kudret sıfatlarını sınırlandırarak Allah'a acz isnadına yol açmaktadır. Bu sebeple, gerek selef âlimleri gerekse kelâm metodunu benimseyen diğer Ehl-i sünnet bilginleri bu şekildeki bir adl anlayışına karşı çıkmış ve bir fiilin meydana gelişinde hem ilâhî hem de beşerî irade ve kud-

retin rol oynadığını benimseyen orta yolu tercih etmişlerdir (bk. KADER).

BİBLİYOGRAFYA :

Hayyât, *el-İntişâr* (nşr. H. S. Nyberg), Kahire 1925 — Beyrut 1957, s. 38; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, VI/1 (nşr. Ahmed Fuâd el-Ehvânî v.dğr.), Kahire 1382/1962, s. 3; a.m.f., *Şerhu'l-Uşûl'l-İhamse* (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire 1384/1965, s. 132, 301 vd.; a.m.f., *el-Muhtâ bi't-teklif* (nşr. Ömer Seyyid Azmî—Ahmed Fuâd el-Ehvânî), Kahire, ts., (Dârü'l-Misriyye), s. 21-22, 228-230; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. M. Seyyid Kılânî), Kahire 1381/1961 — Beyrut 1395/1975, I, 45; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1015-1016; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1351-55/1933-36, III, 44-61; Zühdi Hasan Cârullah, *el-Mû'tezile*, Kahire 1947, s. 86-112; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, İskenderiye 1966, I, 505-511; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 60-62; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 291-304; Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1404/1984, s. 146-148; H. S. Nyberg, "Mûtezile", *İA*, VIII, 762-763; E. Tyan, "Adl", *EI* (İng.), I, 209.



AHMET SAİM KILAVUZ

□ TASAVVUF. İlk varlık, hakikat-i Muhammediyye.

Bazı mutasavvıflar Allah'ın her şeyi hak ile yarattığını bildiren âyetteki (bk. el-En'âm 6/73) *hak* kelimesini "adl" mânâsında anlamışlar ve bunun *hakikat-i Muhammediyye** olduğunu öne sürmüşlerdir. Adl kelimesini bu şekilde tasavvufî mânâda ilk kullanan sûfi, Sehl et-Tüsterî'dir. Gerçi o, hakikat-i Muhammediyye kavramından açıkça bahsedip bunun ibdâ' ve yaratma vesilesi olduğunu söylememiştir. Ancak Âdem'in yaratılışını açıklarken Hz. Peygamber'in şeref itibarıyla Âdem'den önce geldiğini ve "ruhanî baba" (ebü'l-ervâh) olduğunu söylemesi, onun hakikat-i Muhammediyye fikrine yaklaştığını gösterir. İbn Berrecân, "el-hakku'l-mahlûk bih" (sâyesinde mahlûkatın yaratıldığı gerçek, yaratma vasıtası) nazariyesiyle adl fikrini geliştirmiş, Allah'ın her şeyi adl yani hak ile yarattığını ifade etmiştir. Buradaki *adl* ve *hak* tâbirleri Hallâc'ın "nûr-i Muhammedî" nazariyesine benzemektedir.

Adl ve "el-hakku'l-mahlûk bih" tâbirlerini aynı kabul ederek bunları "Allah'ın yarattığı ilk mevcut" şeklinde mânâlandırılan İbnü'l-Arabî, bu konuyu *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'de geniş olarak ele almıştır. Ona göre buradaki adl, Allah'ın mutlak gayb olmaktan vazgeçip (adele عن عدل) tecellîye meyletmesinden (adale إلى عدل) ibarettir. Diğer bir

ifadeyle adl, vücûbdan imkâna, butûndan zuhûra, saf zâtтан taayyüne, sübûtтан vücûda geçişin başlangıç noktasıdır. Zât-ı ilâhî daima gizli kalmaya meylederse de ulûhiyyet devamlı olarak tecellîler vasıtasıyla kendini açığa vurmak ister. Adl zât-ı ilâhî ile ulûhiyyet arasında bir denge kurar. Varlıkları bu adl meydana getirdiğinden âlemde sadece adl vardır. Zira her şey adl ile yaratılmış ve yerli yerine konulmuştur. Bu anlamdaki adl, kâinatı kusursuz ve mükemmel dengeden ibarettir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Rikâk", 18; Müslim, "Münâfikîn", 71; Sehl et-Tüsterî, *Risâletü'l-hurûf*, Kahire 1974; a.m.f., *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-âzîm*, Kahire 1908, s. 44, 62; Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ* (nşr. Osman İsmâil Yahyâ), Beyrut 1965, s. 183, 257; Hucvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, *Hakikat Bilgisi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 573; Bakîrî, *Meşrebü'l-ervâh* (nşr. Nazif M. Hoca), İstanbul 1974, s. 76; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1293, II, 79; IV, 302; *el-Mu'cemü's-şâfi*, "adl" md.



SÜLEYMAN ULUDAĞ

□ HADİS. Adalet vasfını taşıyan râvî. Adl, aynı zamanda bir ta'dîl* terimi olup Sehâvî'ye göre ta'dîlin üçüncü mertebesinde yer alan râvî için kullanılır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, diğer şartları taşıması halinde delil olarak kullanılabilir (bk. ADÂLET).

BİBLİYOGRAFYA :

Sehâvî, *Fethu'l-muğîb*, Kahire 1388/1968, I, 18, 271; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Kahire 1379/1959, I, 300; Ali el-Kârî, *Muştalahâtü ehlil'eşer*, İstanbul 1327, s. 52-55, 155; Talât Koçyigit, *Hadis İstihlâları*, Ankara 1980, s. 21.



ABDULLAH AYDINLI

□ FIKİH. (bk. ADÂLET).

ADLER,
Johann Heinrich Friedrich
(1827-1908)

**İstanbul camilerinin
mimarî özellikleri üzerine
Avrupa'daki ilk araştırmayı yayımlayan
Alman mimar.**

15 Ekim 1827'de Berlin'de doğdu, 15 Eylül 1908'de aynı şehirde öldü. Tahsilini Berlin Mimarlık Akademisi'nde (Bauakademie) yaptı. 1859'da bu akademiye öğretim elemanı olarak tayin edildi, 1861'de doçentliğe, 1863'te de profesörlüğe yükseldi; 1903'e kadar da burada çok sevilen bir hoca olarak mimar-

lık tarihi dersleri verdi. Bunun dışında Alman Bayındırlık Bakanlığı'nda müşavir olan (1877-1900) Adler, Fransa, İtalya, Yunanistan, Anadolu ve Filistin'de inceleme gezileri yaptı, 1874-1881 yıllarında Prof. E. Curtius ile birlikte Yunanistan'da Olympia kazılarında çalıştı. Mimar olarak eski Yunan ve Ortaçağ karması bir üslup kullanan Adler'in en önemli eserleri Berlin'deki İsa-Thomas Kilisesi ile Wilhelmshaven'deki Elisabeth Kilisesi ve Kudüs'te yaptığı bir misafirhanedir. Mimarlık tarihi ve arkeolojiye dair pek çok kitap ve makale yayımlamıştır.

Adler'in "Die Moscheen zu Konstantinopel" (İstanbul Camileri) başlıklı makalesi *Deutsche Bauzeitung*'da (Berlin 1874) basılmış ve C. Gurlitt'in *Die Baukunst Konstantinopels* isimindeki büyük eseri çıkıncaya kadar değerini korumuştur. Bugün iyice eskimış olan bu çalışma, birçok yanlış görüşlerine rağmen, Osmanlı devri Türk mimarisini tanıma yolunda ilk deneme olarak tarihi bir öneme sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA :

J. Kohte, "Friedrich Adler in seiner Bedeutung für die Geschichte der Architektur", *Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, II (1908-1909), s. 212-221; R. Kautzsch, "Adler, Friedrich", *Thieme-Becker, Künstlerlexikon*, I (1907), s. 84-85; H. Riemann, "Adler J. H. Friedrich", *Neue Deutsche Biographie*, Berlin 1953, I, s. 71.



SEMAVİ EYİCE

ADLİ

(عدلی)

Sultan II. Bayezid
ve Sultan II. Mahmud'un
şirlerinde kullandıkları mahlas
(bk. BAYEZİD II, MAHMUD II).

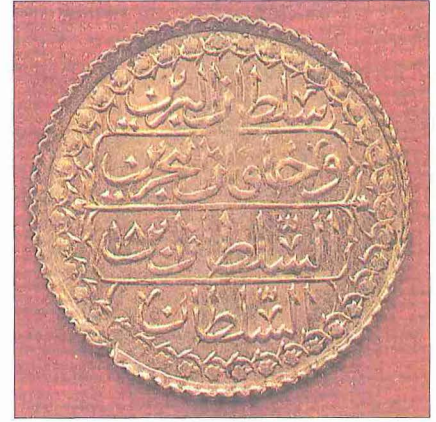
ADLİ ALTIN

II. Mahmud zamanında basılan
altın sikkelerden biri.

II. Mahmud'un tahta çıkışının on dördüncü yılında darbedilen ve mahlasına nisbetle "Adlî" adıyla anılan bu sikkeler tam, yarım ve çeyrek olmak üzere üç çeşit idi. 1822 yılında tamı 12, yarımı 6, çeyreği ise 2.5 kuruşa (yüz para) geçiyordu. Daha sonra "atfık adlî" adını alacak olan bu altınlar 19 kırat ayarında idi ve tarife değerleri üzerinden di-



II. Mahmud devrine ait adlî altın (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Teşhir nr. 1943)



ğer altınlarla mübadelesinde hazineye önemli kâr sağlıyordu.

Adlî altınların bir yüzünde II. Mahmud'un tuğrası, diğer yüzünde "Duribe fî Dâri'l-hilâfeti'l-aliyye" ibâresi vardı. Üzerindeki yazının azlığı sebebiyle, kısa bir süre sonra, Akdeniz adalarında kalpazanlar tarafından taklitleri yapılarak piyasaya sürülmüştü. Bunun üzerine tuğralı yüzün etrafına "Sultân-ı Selâtin-i Zamân Mahmûd Hân", diğer yüzün ortasına "Duribe fî Kostantiniyyeti'l-mah-rûse", çevresine de "Dâme mülkühü ve saltanatühü" ibâresi yazılarak 1239'da (1823) yeniden tedavüle çıkarılmıştır. 17 kırat ayarındaki bu yeni altınlar "cedîd adlî" adı verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, XII, 53-54, 85; İsmail Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Os-mâniyye*, Kostantiniyye 1307, s. 410-411; Hasan Ferid, *Nakd ve İtibâr-ı Mâlî*, I. Kitap, İstanbul 1330, s. 210; Pakalın, I, 21; Nuri Pere, *Osmanlılarda Mâdenî Paralar*, İstanbul 1968, s. 241, 245; İbrahim Artuk—Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1974, II, 678; Anistas el-Kermilî, *en-Nükûdü'l-'Arabîyye ve'l-İslâmîyye ve 'ilmi'n-nümüyyât*, Kahire 1987, s. 243-244.



İBRAHİM ARTUK

ADLİYE

(عدلیه)

Hukuk ve adalet işlerine bakan
devlet teşkilâtı,
mahkemeler ve
bunlara bağlı kuruluşların tamamı
(bk. DÂVA, KADI, KAZÂ, MAHKEME).

ADLİYE NEZÂRETİ

Osmanlı Devleti'nde Avrupa
tarzında teşkil edilen ve
bugün Adalet Bakanlığı'na
tekabül eden kuruluş.

İlk defa, bir yüksek mahkeme olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin 13 Zilkade 1286 (14 Şubat 1870) tarihinde "nezaret"e çevrilmesiyle kuruldu. Bundan önce Adliye Nezâreti'ne ait işler, devletin ilk dönemlerinde daha çok kazaskerler, şeyhülislâmlığın önem kazanmasıyla sonraları şeyhülislâmlar tarafından görülmekteydi. 23 Mart 1837'de, ihtiyaç duyulan kanunnâme ve nizamnâmeleri hazırlamak üzere kurulmuş olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, 1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye reislikleri olmak üzere ikiye ayrıldı. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye başlangıçta bir yüksek mahkeme olarak düşünölmüş ve esas itibarıyla birisi "temyiz", diğeri "istînaf" olmak üzere iki kısım halinde düzenlenmişti. Kısa bir süre sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nizamnamesiyle reislik nezarete dönüştürülerek Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti kuruldu (bk. *Düstur*, Birinci tertib, I, 328 vd.). İlk nâzırlığa da Ahmed Cevdet Paşa getirildi. 1875 yılı sonlarına kadar Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nâzırı aynı zamanda temyiz mahkemesi reisi idi. Bu tarihte temyiz mahkemesine ayrı bir reis tayin edilerek Adliye Nezâreti ile temyiz mahkemesi başkanlığı birbirinden ayrıldı. Yine aynı yılın 30 Kasımında o zamana kadar Ticaret Nezâreti'ne